

'Zorg voor de onbekende ziel'

In gesprek met Kees de Groot

In zijn inaugurele rede op vrijdag 8 januari jl. pleitte Kees de Groot voor onderzoek naar de rol van levensbeschouwing in de geestelijke zorg, nu de kerken hierin een kleinere rol zijn gaan spelen. Hij schetst een beeld van hoe geestelijke verzorging, door het huidige samenspel van markt en staat, losgezongen is geraakt van de verscheidenheid aan levensbeschouwingen en in dienst komt te staan van 'positieve gezondheid'.

Eric Bras

HET VEEL GEHANTEERDE SCHEMA dat de wetenschap de religie heeft verdreven, is zelden correct, stelt De Groot. Ook wanneer het gaat om hulp bij geestelijke nood is het niet zo dat de psycholoog de priester heeft verdreven. Wel tekent zich een patroon af waarin verstatelijking van de zielzorg leidt tot een versmalling van het perspectief. Een dergelijk proces lijkt zich nu af te spelen in de geestelijke verzorging. Begonnen als pastoraat voor zieken en ou-

deren, ontwikkelde zich dit tot gesubsidieerde zorg bij zingevingsproblemen. Sinds kort kan deze ook aan huis geleverd worden door zzp'ers, verbonden aan de Centra voor Levensvragen. Intussen, zo constateert De Groot, wordt er van overheidswege wel verwacht dat de zorg een effectieve bijdrage levert aan eigen regie en veerkracht.

Kees de Groot (1966) studeerde eerst sociologie, maar had ook belangstelling voor theologie en godsdienstsociologie. Hij studeerde aan de Universiteit van Amsterdam, de Katholieke Theologische Hogeschool Amsterdam en aan de Vrije Universiteit bij Johan Goudsblom, Hans Goddijn en Gerard Dekker. Hij promoveerde in Leiden bij Meerten ten Borg op een proefschrift over religie en geestelijke gezondheidszorg. Onlangs werd hij in Tilburg benoemd tot bijzonder hoogleraar vanwege het Kenniscentrum voor Levensbeschouwing en Geestelijke Volksgezondheid (KSGV). Reden om met hem in gesprek te gaan.

Wat viel je bij het schrijven van je proefschrift op?

'Wat mij frappeerde, is dat de ambulante ggz nogal kerkelijke roots heeft en dat de relatie tussen die twee velden een grote rol speelde. Mensen als Kees Trimbos waren vanuit hun kerkelijke achtergrond gro-

te voorvechters van de ggz. Ook later, in de jaren zeventig van de vorige eeuw, waren de grenzen tussen ggz en de nieuwe religieuze bewegingen nogal fluide. Denk bijvoorbeeld aan Jan Foudraine, die later de Bhagwan omarmde. De relatie tussen ggz, religie en spiritualiteit is wat mij betreft altijd boeiend geweest.

Bovendien werden in onderlinge conflicten vaak religieuze begrippen gebruikt. Als bijvoorbeeld psychologen tekeer gingen tegen psychoanalytici, dan werden soms woorden gebruikt als “psychopaus” en “orthodoxie”. Er werd ook wel toegegeven dat er sprake was van een soort geloofsveronderstellingen en wereldbeelden. In de jaren negentig werd expliciet gezegd: die kerk, de priesters, hebben het een paar eeuwen mogen proberen en daar is niet veel goeds van gekomen. Nu zijn wij aan de beurt. Het gevoel was dat de seculiere ggz wat betreft zielzorg de tent had overgenomen.’

En na je proefschrift?

‘Het was moeilijk om in de godsdienstsociologie een vaste aanstelling te vinden. Ik was

ook actief in het studentenpastoraat en ben toen alsnog theologie gaan studeren. Later kreeg ik een aanstelling bij het bisdom Rotterdam voor de begeleiding van parochies bij samenwerkingsprocessen, ook vanuit mijn sociologische achtergrond. Tot mijn verrassing kwam er een positie vrij in Tilburg voor praktische theologie, als opvolger van Klaus Sonnberger. Dankzij de bijzondere leerstoel van het KSGV kan ik het thema van mijn proefschrift weer oppakken, in combinatie met het onderwerp geestelijke verzorging.’

Hoe vul je de opdracht die hoort bij je leerstoel in?

‘Ik vertaal het zelf als de sociologie van levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid. Het KSGV heeft een aantal bijzondere leerstoelen. Aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht Arjan Braam die zich concentreert op de ggz, in Groningen Hetty Zock met als aandachtsveld geestelijke verzorging, in Leuven Herman Westerink over psychoanalyse en mystiek, en ik in Tilburg. Mijn voorganger Jos Pieper vulde de leerstoel meer godsdienstpsychologisch in.’

Je hebt het over de liquidatie van kerk en geloof.

‘Wat je merkt vanuit de godsdienstsociologie is dat de oude categorieën niet meer werken. Bij de laatste editie van *God in Nederland* (van 2016) werd gezegd: dit is de laatste keer dat we het op deze manier gaan doen, de werkelijkheid zit zo niet meer in elkaar. De ruime meerderheid heeft niets meer met de kerk. Deze “groep” zou een soort grijs gebied worden. In het Engels worden ze “nones” genoemd, de mensen die niets zijn. Er wordt dan nog wel geprobeerd om dat grijs iets bij te kleuren, door categorieën van mensen te bedenken die

Het veel gehanteerde schema dat de wetenschap de religie heeft verdreven, is zelden correct

niet kerkelijk maar bijvoorbeeld wel spiritueel of gelovig zijn. Maar in feite zeggen die categorieën niet veel over hoe mensen daadwerkelijk in het leven staan. En dat laatste is natuurlijk relevant wanneer je als geestelijk verzorger met iemand spreekt. Op verschillende niveaus spreken mensen daar ook weer anders over hun levensvisie. Op het eerste gezicht “hebben ze er niets meer mee”, maar als je doorvraagt en verder praat – of als de nood aan de man is – dan komen ergens uit de “onderbuik” toch allerlei religieuze noties naar boven. Wat mensen “geloven” is veel meer fluide geworden. Men wordt geïnspireerd door allerlei bronnen, rituelen en personen.’

Hoe kijk je daar als socioloog tegen aan?

Chaos? Of zie je ook patronen?

‘Het is geen chaos maar een vloeiende werkelijkheid die niet in hokjes te stoppen is. Die neiging hebben we natuurlijk wel. Wat dat betreft heb ik wel wat kritiek op het idee van “multiple religious belonging”, waardoor er weer een nieuwe “gezindte” ontstaat. Dat zijn dan mensen die zich zo tot religie verhouden: MRB’s. We hebben

katholieken, gereformeerden en MRB’s. Wat mij betreft is het niet zinvol om naar deze mensen te kijken als een groep of zuil. Eerder wordt zichtbaar dat religie een element is van onze cultuur: er is religie “out there”, als onderdeel van onze cultuur. Het is zaak het verleden proberen om te denken, niet meer in segmenten of zuilen, maar met religie als cultureel gegeven. Je hoeft niet katholiek te zijn om je aangesproken te voelen door de Paus. Je hoeft geen boeddhist te zijn om de Dalai Lama geweldig te vinden. Het is “er” en je kunt er gebruik van maken, veel meer dan vroeger.’

De eenvoudige lezer zegt misschien: hoe komt hij erbij, religie is toch voorbij?

‘Wat op zijn retour is, is dat mensen zichzelf beschouwen als deel van een religieuze organisatie of gezindte. Maar als je de krant leest, naar films kijkt of een game speelt – “popular culture” – dan kom je religie overal tegen. Ik ben voor een half jaar aangesteld in Noorwegen voor onderzoek naar religie in stripverhalen. De verwijzingen naar God, goden, mythes en paranormale zaken vliegen je daarbij om de oren, ook in gesprekken met mensen. Religie of levensbeschouwing is een breed gegeven. Geestelijk verzorgers lopen daar op verschillende manieren tegenaan. Enerzijds vanuit de beeldvorming: geestelijk verzorgers zijn voor gelovige mensen. Maar anderzijds merk je dat, met wie je ook praat, je met jouw expertise iets kunt betekenen voor mensen.’

Wat vraagt die diversiteit en fluiditeit van geestelijk verzorgers?

‘Je kunt als geestelijk verzorger aanhaken bij enerzijds het idee dat mensen hebben van religie en anderzijds het idee dat mensen zouden kunnen hebben van waar geestelijk verzorgers voor staan. Niet in de zin van: ik ben van dezelfde richting als jij, dus begrijpen we elkaar. Maar wel – en dat is misschien wat polemisch – dat geestelijke verzorging te maken heeft met religie en levensbeschouwing. En dat dit dus specifiek is waar die geestelijk verzorgers voor zijn.

Ik ageer in mijn oratie tegen de neiging van geestelijk verzorgers om zich over te leveren aan wat nu toevallig in de mode is: “positive health”, “veerkracht”, “eigen regie” en “empowerment”, begrippen die afkomstig zijn uit de psychologie. Als geestelijk verzorger zou je je bewust moeten zijn van het feit dat je in de traditie staat van priesters, imams, pandits, rabbijnen, bonumans, enzovoort: de traditie van de zielzorg. Niet omdat ik een restauratieve katholiek ben, maar het is allemaal zielzorg. Geestelijk verzorgers zijn zielzorgers. En het woord ziel ontbreekt in alle beleidsstukken. Maar als je met gewone mensen spreekt is het woord ziel relevant. Zelfs marketeers maken er graag gebruik van. Ziel staat ergens voor, gaat over wat er echt op het spel staat, voor waarin je gekwetst kunt worden, wat je raakt, waar je levenskracht uit kunt halen. Het begrip ziel levert allerlei associaties op, voor iedereen. Daar zijn geestelijk verzorgers voor. En het ligt zo voor de hand dat je je dat realiseert en dat je er gebruik van maakt.

Dat wil ik teruggeven aan geestelijk verzorgers: schaam je niet voor de ziel. Bovendien helpt deze benadering om duidelijk te maken aan collega's en gesprekspartners waar je voor bent. En dat is makkelijk, want iedereen heeft er een idee van, zonder precies te weten wat het is.'

Je moet dus zorgen voor iets, waarvan niemand precies weet wat het is?

'Dat is het bijzondere van het beroep. Je bent voor datgene waarvan iedereen weet: dit is het belangrijkste. Het gaat erom wat “het” betekent voor de mensen met wie je spreekt. Om wat in zijn of haar ziel omgaat. “What matters to you?” Hoe gaat “het” met u? Een mooi begin van een gesprek.'

Schrok je ervoor terug het woord ziel te gebruiken?

'Jazeker. Zielzorg durfde ik nog wel, dat wordt ook in de sociologie gebruikt door Weber. Maar het is voor een socioloog best hachelijk om iets over het woord ziel zelf te

zeggen. Je eigen kijk daarop komt dan al snel op de voorgrond. In mijn oratie heb ik na het historisch-sociologische verhaal over hoe de geestelijke verzorging zich heeft gemaniceerd uit die kerkelijke zielzorg – en hoe dat al een keer eerder is gebeurd in de ontwikkeling van de ggz – een paragraaf toegevoegd die probeert iets te zeggen over de ziel. Dat heb ik gedaan omdat ik vond dat het begrip zingeving in de geestelijk verzorging erg centraal kwam te staan.

De ambulante ggz blijkt verrassend genoeg nogal kerkelijke roots te hebben

Op zich goed, maar het is ook een begrip dat maakt dat je als geestelijk verzorger boven het proces gaat hangen. Zin“geving”, het heeft iets cognitiefs en iets productiefs. Mensen géven zin, tegenover zinvinding. Zingeving past binnen het neoliberale verhaal: wij bieden iets aan, iets dat je kunt vermarkten. We bieden een product aan, een “stukje zingeving”. En na het gesprek krijgt de patiënt een formulier met de vraag: “Hoe is het gesprek u bevallen?” Daarmee lever je jezelf als geestelijk verzorger uit aan het marktdenken.'

Waarom is dat erg?

'Ik denk dat je daarmee het beroep kapotmaakt. Enerzijds is het een beroep dat heel sterk staat, omdat het verbonden is met al die oude tradities, maar anderzijds is het een beroep zich makkelijk overlevert aan een ander perspectief. Mensen als Trimbos hadden het al over zielzorg en dachten dat die toegankelijk gemaakt moest worden buiten de kerk. Van meet af aan zei hij dat we moeten oppassen dat we het niet dienstbaar maken aan het functionele perspectief. Dat wil zeggen: dienstbaar aan het opplappen van mensen voor de arbeidsmarkt, die – als dat gelukt is – eigenlijk nog steeds ongelukkig zijn.

De zielzorg die zich eerst heeft geëmancipeerd, is nu binnen de huidige ggz sterk gemedicaliseerd en gekoppeld aan DBC's. Ik ben bang dat dit ook gebeurt met de geestelijk verzorging: wij zijn de zingevingsspecialisten, wij leveren veerkracht en eigen regie, dat is na afloop te meten. Is het niet te meten, dan is het kennelijk niet gelukt.

Geestelijke verzorging heeft volgens mij juist een eigen intrinsieke waarde. Die moet voor het voetlicht gebracht worden. Rond behandelaren – chirurgen nog het meest – hangt iets van sacraliteit, terwijl je je kunt afvragen hoeveel levenskwaliteit er door hen in de praktijk wordt toegevoegd.

Rond geestelijk verzorgers hangt ook een soort sacraliteit die je prudent moet gebruiken maar ook moet koesteren en niet vervangen door de sacraliteit van bijvoorbeeld “positive health”.

Mag je niet op iets worden afgerekend als geestelijk verzorger?

‘Dat is te sterk uitgedrukt. Ik ben er voor dat – zoals in het Case Studies Project – goed gekeken wordt wat geestelijk verzorgers precies doen en wat kan helpen om het vak te verbeteren. Maar je moet ervoor waken dat je kijkt naar wat meetbaar is en dat je je daar vervolgens op richt. Juist omdat niet alles te meten is. Er is ook een tendens geweest dat er niet gekeken werd naar wat geestelijk verzorgers voor patiënten betekenden, maar vooral naar wat zij – de geestelijk verzorgers – er zelf aan beleefden. Dat moet je ook niet willen, vind ik, want geestelijk verzorgers kunnen goed praten en vertellen hoe belangrijk hun werk is. Wat overeind moet blijven is dat wij voor iets bijzonders staan en dat dit een eigen waarde heeft.’

Kan een organisatie zoals een ziekenhuis iets met deze gedachte?

‘Als je kijkt naar de financiële kant van de zaak, dan is het zo dat er in organisaties geld is voor zaken die belangrijk gevonden worden. Medische innovaties en dergelijke, ingewikkelde operaties: daar is geld voor. Het is dus zaak om wat geestelijk verzorgers doen zo voor het voetlicht te brengen, dat het belang – ook financieel – gezien wordt. Teren op het symbolisch kapitaal van religies kan niet meer of in ieder geval veel minder. Wanneer geestelijk verzorgers duidelijk maken wat hun bijdrage is, sprekende verhalen vertellen, dan is er in potentie veel waardering. Het gaat dus om werken aan pr, om voor de dag komen in het publieke domein, dat soort zaken. Ik voel daarin wel een omslag. Maar dan is het wel de uitdaging om als geestelijk verzorger voor de dag te komen en te durven de eigen taal te gebruiken, niet de taal van psychologen of andere hulpverleners.’

Een heel specifiek voorbeeld is het gebruik van rituelen. Dat doet niemand anders. De opleiding tot humanistisch geestelijk verzorger gebruikt hiervoor de term “celebrant”. Dat klinkt misschien ouderwets, maar is ook heel eigen. Het brengt de eigen sfeer van geestelijk verzorging met zich mee. Een sfeer die gaat om – bijvoorbeeld binnen de hectische en functionele omgeving van het ziekenhuis – een bepaalde manier van spreken, om de gestelde vragen, het niet-functioneel aanraken van iemand. Als je dat precies gaat bekijken, breng je als geestelijk verzorger in sociologische termen een definitie van de situatie aan. Je definieert de situatie: een religieuze, levensbeschouwelijke en sacrale ruimte. Dat is heel bijzonder en waardevol. Bewustzijn hiervan is nodig, omdat het naar buiten toe geëxpliciteerd moet worden.’

Je hebt veel belangstelling voor strips, met name voor Kuifje. Kun je je voorstellen dat een geestelijk verzorger hiervan gebruikmaakt, als ingang voor een gesprek over wat van waarde is?

‘Als je bij een patiënt komt en er hangt daar een plaatje van Kuifje naast het bed, dan kan dat uiteraard een heel goede ingang zijn: wat betekent dat voor je? Een vriend van mij heeft onderzoek gedaan naar het feit dat Kuifje zich altijd in penibele situaties begeeft, in het hol van de leeuw en dat hij vervolgens steeds gered wordt door een miraculeuze hand – de hand van God, eigenlijk. Als ik in het ziekenhuis zou liggen, zou ik daar wel iets mee kunnen. Voor mij zou hij het vertrouwen symboliseren dat het op een bepaalde manier goed komt, met erkenning van de ellende waar je in zit.

Het is een symbolisch universum met betekenis; voor mij ook omdat het mij verbindt met mijn jeugd. Ik zou een gesprek daarover zeker scharen onder geestelijke verzorging.’

Hoe leg je dat uit aan een manager?

‘Toen ik laatst in het ziekenhuis lag, vanwege een val en een ingeklapte long, moest ik me aardig overgeven aan de processen die daar spelen. Ik had veel pijn en dat leidde tot allerlei procedurele ingrepen, pijnstilling, foto’s, pijnlijke transporten naar andere afdelingen, enzovoort. Een gesprek met een gewoon mens had mij daarbij wel geholpen, om uiting te geven aan alles wat je meemaakt. En misschien had het ook wel wat gescheeld aan pillen en dergelijke. Je wilt als systeem, los van de protocollen, toch weten hoe het met iemand gaat, wat hem of haar bezighoudt.’

Laten we het nog even hebben over je onderzoek naar strips. Je geeft daar nu gastcolleges over aan de Universiteit van Agder.

‘Er zijn ontzettend veel mensen bezig met onderzoek naar strips: “cultural studies”, “literary theory”, “narratology”, “semiotic studies”, noem maar op. Wij houden ons bezig met de sociale kant van strips en religie: hoe worden strips gebruikt in catechese, voor propaganda? Daarnaast bekijken we hoe in strips wordt verwezen naar religie: hoe verschijnt religie erin als deel van “popular culture”? En ten slotte onderzoeken we hoe rond strips zelf iets religieus kan ontstaan, een cult-achtige sfeer. Een voorbeeld daarvan zijn de pelgrimages naar plekken die geassocieerd worden met hoofdpersonen uit de mangastrips in Japan. En over de hele wereld zijn er Comic-Cons – evenementen rond stripverhalen en stripfiguren – waar mensen verkleed als hun favoriete stripheld naartoe gaan. Mensen die daaraan deelnemen, vertellen dat ze uitgedost als een stripfiguur “eindelijk zichzelf kunnen zijn”. Het gaat over de belevingswereld van de lezers, over de reacties op strips, over blasfemie, over aanslagen. Over strips als een zaak van levensbelang.’

Drs. E.J. Bras is geestelijk verzorger bij Amsterdam UMC en redactielid van dit tijdschrift.
E-mail: e.bras@amsterdamumc.nl